

RESEÑAS CONJUNTAS

FONTS DOCUMENTALS SOBRE SARDENYA: EL DIPLOMATARI D'HUG II D'ARBOREA I EL PROCÉS CONTRA ELS ARBOREA

Bé que és d'edició més recent, comento en primer lloc, perquè fa referència a l'inici del domini català a Sardenya, l'obra que ens aporta documentació publicada o inèdita sobre Hug II d'Arborea, el jutge que pactà una aliança amb Jaume II per tal de col·laborar en la conquesta de Sardenya per part de la Corona catalanoaragonesa. És un treball pòstum de Rafael Conde, que ens deixà repentinament fa pocs anys, quan encara era jove, el 28 de març de 2005¹. Com explica en la nota prèvia l'actual director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Carlos López Rodríguez, quan Rafael Conde morí, tenia els documents d'aquest llibre seleccionats i transcrits i la major part de les regestes preparades; mancava la darrera correcció, que ha estat realitzada per Alberto Torra Pérez, company i amic de Rafael Conde. L'obra no té una introducció de l'autor, que no tingué temps de fer-la; només alguna nota, on sembla que volia defensar la figura d'Hug d'Arborea i la seva aliança amb Jaume II, en vista a la conquesta de Sardenya. Aquesta conquesta es limità a la part de l'illa ocupada pels pisans, mentre que es negocià amb els senyors genovesos assentats al nord de l'illa i amb el mateix jutge d'Arborea el reconeixement de Jaume II com a rei, d'acord amb la concessió papal de l'illa a Jaume II el 1297; Hug d'Arborea perdé sobirania, ja que esdevingué vassall de Jaume II, però degué pensar que era millor que no pas ésser aniquilat per Pisa, com temia. La col·lecció documental comprèn 355 documents, que van de l'any 1321 al 1335. Alguns dels documents ja havien estat publicats prèviament: set per Finke a *Acta Aragonensia*, de manera completa o parcial, vint-i sis per Antoni Arribas a *La conquista de Cerdeña por Jaime II de Aragón*, un pel mateix Conde a l'article *La embajada de Pietro de Arborea al rey de Aragón (1328-1329)*, mentre que cinquanta-quatre havien estat regestats per Francesco Casula, *Carte reali diplomatiche di Alfonso III il Benigno, re d'Aragona, riguardanti l'Italia*. L'aportació inèdita és important i més tenint en compte que algunes peces només eren conegudes per regestes. La inclusió de documents ja publicats no és cap demèrit, al contrari, permet tenir reunits tots els documents que tracten del mateix afer; la col·lecció on ha estat publicada l'obra té com a objectiu, precisament, editar documents publicats i inèdits. El llibre de Rafael Conde comprèn documents relacionats amb la preparació de la conquesta de Sardenya i la mateixa conquesta; la infeudació al jutge Hug d'Arborea del judicat d'Arborea per un cens de 3.000 florins anuals i la ratificació pel rei Jaume II d'aquesta infeudació; també recull informació sobre els matrimonis mixtes entre la família judicial i l'alta noblesa catalana planejats i portats a terme per tal de lligar els Arborea a la societat catalana, algun memorial d'ambaixada i credencials. Després de la conquesta, els documents versen sobre les dificultats de govern, especialment al nord de l'illa. Com a nota curiosa cal assenyalar el document 6, que explica el sentit críptic d'un missatge anterior, el 5. És una aportació important al coneixement d'Hug d'Arborea, de la conquesta catalana de Sardenya i de l'època d'assentament immediatament posterior. L'obra no té índex de noms.

---

¹Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Diplomatario aragonés de Ugone II de Arborea*, Fondazione Banco di Sardegna, Sassari, 2005, 447 p. (Raccolta di documenti editi e inediti per la Storia della Sardegna, 6).

La "Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón" (CODOIN) ha reprès la publicació de dos volums, després d'uns quants anys d'inactivitat, per donar a conèixer una font fonamental per a la història de Sardenya i del domini català a l'illa: el procés contra els Arborea, que ocupa deu volums a l'original manuscrit, dels quals ens en són oferts tres, prescindint dels documents repetits a causa de la tramitació judicial². És un procés de *bausia*, és a dir, de traïció, contra Marià IV, Hug III i Elionor d'Arborea, acusats d'haver trencat el pacte de vassallatge amb els monarques de la Corona catalanoaragonesa com a reis del regne de Sardenya i Còrsega, el vassallatge de 1324 publicat en el volum de Rafael Conde que acabem de comentar. El procés es desenvolupà entre els anys 1353 i 1393, durant el regnat de Pere el Cerimoniós i de Joan I. Tant el primer volum com el segon s'inicien amb una presentació del "Director general del Libro, Archivos y Bibliotecas", que comenta l'origen, desenvolupament i utilitat de la Colección de Documentos Inéditos, una Nota explicativa de l'edició espanyola del volum (perquè hi ha la versió italiana de la Collezione di Documenti per il Regno di Sardegna), a cura de l'actual Director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Carlos López Rodríguez, en la qual també es parla de la història de la CODOIN, dels seus inicis i continuació a càrrec dels Bofarull, Pròsper, Manuel i Francesc d'A., que van arribar a publicar entre tots quaranta-un volums entre 1846 i 1910, i d'algunes repeses. La present represa ha estat possible gràcies a la col·laboració amb l'Istituto sui Rapporti Italo-Iberici del CNR de Càller. Ja abans, quan aquest Istituto encara no existia, ja hi havia hagut una col·laboració amb Sardenya, llavors amb l'Istituto di Storia Medioevale e Moderna de la Università de Càller, que havia permès la publicació de volums de registres de les cartes reials referents a Itàlia d'Alfons el Benigne, Pere el Cerimoniós i Joan I, a cura de Francesco C. Casula i Luisa D'Arienzo³. Segueix una "Premessa" del prof. F.C. Casula en la qual fa un resum de la història de Sardenya des del moment de la intervenció catalanoaragonesa i enllaça amb la constitució del regne de Sardenya dins de l'estat dels Savoia, que els donà un títol reial. Segueixen les normes de transcripció i un comentari de Caterina Cuboni sobre el procés contra el Arborea, que a l'Arxiu ocupa deu volums amb tota la instrucció del procés. És una font d'informació preciosa que conté capítols de concòrdies, memorials, lletres i sentències. La curadora afirma que és una font històrica unilateral, parcial i "partigiana" destinada, diu, no a arribar a la veritat sinó a provar la responsabilitat dels Arborea en la llarga guerra que els enfrontà amb la Corona catalanoaragonesa, encara que la curadora no diu la Corona sinó el regne de Sardenya i Còrsega, artifici innecessari perquè qui va fer la guerra va ésser la Corona catalanoaragonesa. Alerta encara que aquesta informació s'ha de prendre amb esperit crític i gran cautela, cosa que és necessària

---

²*Proceso contra los Arborea*, I, a cura de Joan ARMANGUÉ I HERRERO, Anna CIREDDU ASTE, Caterina CUBONI, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas. Subdirección General de los Archivos Estatales; Consiglio Nazionale delle Ricerche. Istituto sui Rapporti Italo-Iberici. Cagliari, Pisa, Edizioni ETS, 2002, 325 p. ISBN 88-467-0479-7 (Archivo de la Corona de Aragón. Colección de Documentos Inéditos, LI; Collezione di Documenti per il Regno di Sardegna). *Proceso contra los Arborea*, II-III, a cura de Sara CHIRRA, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas. Subdirección General de los Archivos Estatales; Consiglio Nazionale delle Ricerche. Istituto sui Rapporti Italo-Iberici. Cagliari, Pisa, Edizioni ETS, 2002, 325 p. ISBN 88-467-0479-7 (Archivo de la Corona de Aragón. Colección de Documentos Inéditos, LII; Collezione di Documenti per il Regno di Sardegna).

³F.C. CASULA, *Carte reali diplomatiche di Alfonso III il Benigno, re d'Aragona, riguardanti l'Italia*, Padova, 1971 (Archivo de la Corona de Aragón. Colección de documentos inéditos, XLIV, en colaboración con el "Istituto di Storia Medioevale e Moderna dell'Università degli Studi di Cagliari). L. D'ARIENZO, *Carte reali diplomatiche di Pietro IV il Cerimonioso, re d'Aragona, riguardanti l'Italia*, Padova, 1970 (Archivo de la Corona de Aragón. Colección de documentos inéditos, XLV, en colaboración con el "Istituto di Storia Medioevale e Moderna dell'Università degli Studi di Cagliari). F. C. CASULA, *Carte reali diplomatiche di Giovanni I il Cacciatore, re d'Aragona, riguardanti l'Italia*, Padova, 1977 (Archivo de la Corona de Aragón. Colección de documentos inéditos, XLVIII, en colaboración con el "Istituto di Storia Medioevale e Moderna dell'Università degli Studi di Cagliari).

amb qualsevol font. Malgrat que aquestes afirmacions no agraden a Sardenya, és evident que Hug II d'Arborea tenia por que Pisa s'apoderaria del seu judicat i que per aquest motiu s'oferí a ajudar Jaume II a fer efectiu el seu domini nominal sobre Sardenya; que acceptà les condicions que li foren posades, la principal de les quals era reconèixer el seu vassallatge envers Jaume II i els seus successors; per tant, des del punt de vista del dret, la Corona catalanoaragonesa tenia tota la raó. També és cert que Bernat de Cabrera enverinà la qüestió amb el seu tracte altiu envers el jutge Marià IV d'Arborea quan fou a Sardenya. Cal dir que a les registres sempre es dóna al jutge d'Arborea el títol de rei mentre que en els documents no es dóna mai, sempre figura el títol de jutge, que no sembla que fos considerat com el de rei ja que el tractament protocol·lari no era el de rei ("lo dit senyor rey e lo dit jutge"); el tractament quan li és adreçada una carta és el d'"egregio viro"; no hi ha pas constància que el jutge hagués protestat; ell mateix fa una diferència protocol·laria entre ell i el rei (doc. 50). El volum s'inicia amb la infeudació concedida pel papa Bonifaci VIII del regne de Sardenya i Còrsega a Jaume II el 1297, que era la font del dret de la Corona a la possessió de Sardenya, segueixen documents del 1323 referents al vassallatge d'Hug II, amb la prestació mateixa i la confirmació del rei i segueixen diverses concessions a Hug II, del 1328 i renovació del vassallatge el 1336 a Pere el Cerimoniós; després la documentació ja passa al 1354, als capítols de concòrdia acordats entre el rei Pere el Cerimoniós i el jutge sobre els greuges que aquest tenia contra els oficials reials; és presentat com un tractat de pau, però no ho és; segueixen documents sobre les tenses relacions de l'any 1355, entre els quals els capítols de la concòrdia de Sanluri i d'una altra concòrdia amb Mateu Doria, un compromís d'acceptar l'arbitratge del papa en les diferències entre el rei i Mateu Doria, també presentat com a tractat de pau. Hi ha molts altres documents interessants, com la llista de crims imputats al jutge d'Arborea, l'interrogatori i declaració d'Azzo de Buquis, de Mòdena, que havia estat al servei del jutge. Cap a la fi del volum hi ha documents de cronologies variades i desordenades, del 1361, del 1359, alguns interrogatoris sobre els contactes internacionals del jutge per buscar ajuda i aliances, sobre l'impagament del tribut etc. El volum compta amb un índex de noms.

El segon volum conté majoritàriament documentació de 1353, referent a la topada entre Bernat de Cabrera i el jutge d'Arborea, molt interessant. A la fi i ha alguns documents del 1354. Aquest segon volum també compta amb un índex de noms. Ens felicitem i felicitem els curadors per la iniciativa de publicar aquest procés tan important i esperem que la publicació tingui continuïtat fins a completar els deu volums.

MARIA TERESA FERRER I MALLOL
Institut d'Estudis Catalans

LA COL·LECCIÓ FONTS HISTÒRIQUES VALENCIANES

En volums anteriors de l'"Anuario de Estudios Medievales" ja hem comentat alguns dels volums publicats en aquesta magnífica col·lecció⁴, posada en marxa pel Prof. Antoni Furió durant la seva fructífera direcció de les Publicacions de la Universitat de València, que convertí en una de les millors editorials, segurament la millor, de l'àrea lingüística catalana. La col·lecció, de presentació clara i elegant, ha servit i esperem que continuï servint durant molts anys, per pal·liar el dèficit de publicacions documentals i, en general, de fonts històriques que patim perquè el segle XIX no generà entre nosaltres la iniciativa d'una gran col·lecció com les d'altres països, fora de la Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón. Afortunadament, les col·leccions de la Fundació Noguera i aquesta, entre les més importants, ens han proporcionat darrerament molts textos que han facilitat la tasca de nombrosos investigadors. La col·lecció, iniciada el 2001, ha arribat l'any 2010, segons les nostres notícies, al volum 46. És dirigida per Antoni Furió i Enric Guinot i publica tant manuscrits de caràcter administratiu, com cròniques, col·leccions diplomàtiques, reculls documentals d'institucions, de la monarquia, dels gremis o de les persones privades, compatibilitat i establiments (ordinacions) municipals etc. Hi han estat publicades des d'inscripcions romanes fins a fonts d'època moderna, però hi predominen les fonts medievals.

Malgrat que sobrepassa els límits cronològics de la nostra revista i per tant hi dedicaré només un comentari molt breu, interessa ressaltar l'interès per als medievalistes dels epistolaris d'Hipòlita Roís de Liori i de la seva filla Estefania de Requesens, datades entre el 1522 i el 1545. Són cartes privades i familiars de dues dames de l'alta noblesa, escrites en un llenguatge planer. Algunes són entre mare i filla i altres són adreçades a altres membres de la família o servidors. Són 226 cartes d'aquestes dames i vuit cartes rebudes d'altres persones, conservades a l'Arxiu del Palau, ara al Centre Borja, a Sant Cugat del Vallès⁵.

Al volum *Els llibres de comptes de la batllia de Morvedre a la fi del segle XIV*, Aureli Silvestre ens ofereix la transcripció de set quaderns de comptabilitat de la batllia de Morvedre a la fi del segle XIV, quan era batlle de la vila el cavaller Bonafonat de Sant Feliu. Els quaderns estan enquadrats en dos llibres, el primer dels quals va de 1382 a 1386 i el segon de 1391 a maig de 1396, moment en què morí Bonafonat, que fou succeït en el càrrec pel seu fill del mateix nom. Els quaderns de 1386 a 1391 no s'han conservat. Cadascun d'aquests quaderns ens mostra primer les rebudes, començant pels preus d'arrendaments dels diversos drets que cobrava el batlle i després les despeses; tot plegat ens permet seguir l'administració d'aquesta vila reial. Morvedre ha conservat 48 llibres de comptes de la seva batllia, del 1382 al 1500, però no pas en sèrie seguida sinó amb algunes interrupcions de pocs anys. A la introducció, Aureli Silvestre ens ofereix una visió general de la creació de les batllies al regne de València, previstes ja al Costum de 1239, seguint el sistema que ja funcionava a Catalunya; l'autor comenta tant el funcionament de

---

⁴Al vol. 34 (2004): *Liber privilegiorum civitatis et regni Valencie, I. Jaume I (1236-1276)*, ed. a cura de Josepa CORTÉS ESCRIVA, Universitat de València 2001, i *Libre de diverses statuts e ordenacions fets per lo consell de la vila de Algezira*, Ed. a cura d'Aureliano J. LAIRON PLA, València, Publicacions de la Universitat de València, 2001 (Fonts Històriques Valencianes, 4). Al vol. 35/1: *El cens de 1510. Relació dels focs valencians ordenada per les corts de Montsó*, edició a cura de Rafael VALLDECABRES RODRIGO, València, Publicacions de la Universitat de València, 2002 (Fonts històriques valencianes). i al vol 36/1: *Ordenances municipals de Vila-real (segles XIV-XVIII)*, ed. a cura de Vicent GIL VICENT, València, Publicacions de la Universitat de València, 2002 (Fonts històriques valencianes, 7).

⁵*Epistolaris d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens (segle XVI)*, edició a cura d'Eulàlia de AHUMADA BATLLE, València, Publicacions de la Universitat de València, 2003, 453 p. (Fonts històriques valencianes, 13). ISBN: 84-370-5678-0

les batllies locals com el de la batllia general del regne i la revisió dels comptes per part del mestre racional, que en l'època estudiada era encara un només per a tots els estats de la Corona catalanoaragonesa. Clou la introducció la descripció física dels volums conservats⁶.

Carlos López Rodríguez, l'actual director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, ens ofereix un *Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina Elionor (1413-1416)*⁷, format per 817 cartes que van del 1413 al 1416, totes procedents dels registres de cancelleria reial o de les anomenades cartes reials diplomàtiques de l'Arxiu de la Corona d'Aragó; la major part són publicades per extens, mentre que algunes d'un interès més limitat ho són només en regesta. Carlos López, a la seva introducció, fa una exposició del context històric d'aquesta correspondència: el Compromís de Casp i l'entronització de la nova dinastia i l'ambició, de Ferran I a Ferran II, de dominar a Itàlia. L'editor ha recopilat tota la correspondència entre el rei Ferran i la seva muller la reina Elionor, amb els infants Alfons, Joan i Enric i d'aquests entre ells i també, de manera complementària, de la infanta Maria, muller del primogènit. Ens informa que no hi ha cartes dels altres fills, els infants Pere, Sanç, Maria i Elionor. No s'han conservat els registres de l'infant Joan durant la seva estada a Sicília, ni els de la reina Elionor ni els de l'infant Enric, si en va tenir; també s'han perdut alguns registres de l'infant Alfons. Les 3.163 cartes originals conservades per a aquest regnat han ajudat molt l'editor a completar el seu recull. El conjunt, diu, proporciona una vista panoràmica de les relacions entre membres d'una dinastia reial medieval, tant en la seva dimensió pública com, més tènue, en la privada i estrictament familiar. La col·lecció comença a Balaguer perquè el rei hagué de marxar al setge de Balaguer contra el comte d'Urgell i, per tant, la comunicació amb la reina i el primogènit, que s'havien quedat a Barcelona, hagué de fer-se per carta. Després, la correspondència augmenta o minva segons si la família estava junta o separada. La correspondència del rei amb l'infant Joan fou intensa durant la seva absència a Sicília. L'editor comenta que en les cartes entre el rei i la seva muller s'usa un castellà farcit d'aragonesismes i catalanismes, mentre que a la correspondència amb els seus fills s'usa la llengua vulgar predominant a la Cancelleria reial, el català; però les notes autògrafes tant del rei com dels infants són en castellà. L'infant Enric utilitza el castellà. L'editor veu en aquestes cartes la insistència del monarca i dels seus fills a respectar els furs i les lleis de la terra i els seus costums, bé que amb una interpretació favorable als seus interessos, cosa que li sembla significativa perquè no estaven destinades a tenir publicitat i per tant reflecteixen més fidelment els sentiments i les idees més íntimes del monarca. L'editor afirma que el rei Ferran tenia una idea molt clara i ferma de l'elevada funció de la sobirania reial, però no està d'acord en interpretar-ho com a autoritarisme tal com s'ha fet. De tota manera, el document 60, que posa com a exemple, em sembla que reflecteix una intenció molt clara de reforçament de l'autoritat reial en front de la cort i de la Diputació del General, que, deia, "no és perpètua, que resoluble és quitant-se lo General". Pel que fa a l'infant Alfons era certament autoritari i expeditiu, com ho demostra el doc. 125: no seguí el consell del vicecanceller i del tresorer, partidaris de portar a Barcelona per jutjar-los els membres del sacramental que havien damnificat el castell i béns de Riambru de Corbera, malgrat que eren en mans dels oficials reials i en féu penjar un sense procés, sembla que perquè el molestà que els representants de la ciutat de Barcelona i del bisbe demanessin el mateix que el vicecanceller i el tresorer. L'editor

---

⁶*Els llibres de comptes de la batllia de Morvedre a la fi del segle XIV*, edició a cura d'Aureli SILVESTRE ROMERO, València, Publicacions de la Universitat de València, 2004, 169 p. (Fonts històriques valencianes, 5). ISBN: 84-370-5847-3.

⁷*Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina Elionor (1413-1416)*, edició a cura de Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, València, Publicacions de la Universitat de València, 2004, 565 p. (Fonts històriques valencianes, 14) ISBN: 84-370-5873-2.

veu en la mena d'afers que el rei anà confiant al seu primogènit perquè els resolgués un programa d'educació per al futur rei. És un epistolari molt interessant, que cal llegir.

Jesús Villalmanzo Cameno ens ofereix la transcripció i estudi del manuscrit d'Honorat Navarro, *Fundació de la cartoixa d'Ara Christi*⁸, escrit a la primera meitat del segle XVII, on l'autor narra la història d'aquesta cartoixa, situada a l'horta de València, des de la seva fundació l'any 1585 fins al 1642, bé que l'obra fou continuada per altres persones fins al 1794. La introducció estudia la fundació, la religiositat de l'època, l'autor i la data de composició de l'obra, que descriu. Analitza també el seu interès històric; inclou documents que han desaparegut.

El volum 17 de la Col·lecció que comentem està dedicat a l'edició i estudi d'*Un formulari i un registre del bisbe de València en Jaume d'Aragó (segle XIV)*, a cura de M. Milagros Cárcel⁹. Ambdós llibres estudiats i publicats pertanyeren a la cancelleria de Jaume d'Aragó, bisbe de València entre 1369 i 1396. Jaume d'Aragó era germà d'Alfons I d'Aragó, duc de Gandia i marquès de Villena i tots dos eren fills de l'infant Pere d'Aragó, oncle de Pere el Cerimoniós i conseller seu i néts de Jaume II; fou bisbe de Tortosa de 1362 a 1369, després bisbe de València i finalment cardenal des de 1388. A la introducció la autora ens adverteix que la selecció de formes documentals del formulari fou subjectiva i parcial, mentre que el registre no és complet, tanmateix, segons la curadora, omple un buit informatiu i és exponent del grau d'organització cancelleresca. Cap no es troba actualment al seu arxiu d'origen; el formulari es conserva a la Biblioteca de Catalunya i el registre es troba a l'arxiu de baró de Llaurí, a València. La curadora identifica els notaris que treballaven per a la cúria episcopal en temps del bisbe Jaume d'Aragó i que degueren escriure el registre, que conté documents de l'any 1372. Els textos són redactats gairebé tots en llatí i alguns en català; s'ocupen d'afers relacionats amb beneficis eclesiàstics, certificats per acreditar que una persona havia rebut un determinat orde sagrat, llicències per a l'ordenació, dispenses de defecte de naixement per a ésser ordenat, llicències per a demanar almoïna a favor de determinats centres eclesiàstics o hospitals, d'aquí o de fora, per a redimir captius, per a malalts, per a òrfenes que es volien casar; per a tenir sepultura a les esglésies, per triar confessor, llicències a sacerdots per tenir cura d'ànimes, per arrendar els fruits de les esglésies; també s'hi troben nomenaments, salconduits, certificacions de captius etc. El formulari és important per les dades que proporciona, ja que els exemples donen noms de persona i de lloc. La curadora fa un estudi dels formularis a les distintes cancelleries i analitza la seva importància. Pel que fa al registre, li ha servit, amb l'ajut d'altra documentació, per refer la casa, la cort i la cancelleria del bisbe Jaume d'Aragó, indicant els càrrecs i els noms de les persones que els ocuparen. Seguidament, M. Milagros Cárcel estudia l'estructura de la *littera*, la tipologia documental i fa la descripció del formulari i després del registre. El treball compta amb bibliografia abundosa i ha estat realitzat amb tota cura per una especialista tant en diplomàtica com en història eclesiàstica.

La col·lecció "Fonts històriques valencianes" ha publicat també dos volums de documentació per a la història de l'art, concretament de la pintura valenciana. El primer volum, *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna (1238-1400)*, ha estat

---

⁸Honorat NAVARRO, *Fundació de la cartoixa d'Ara Christi*, edició a cura de Jesús VILLALMANZO CAMENO, València, Publicacions de la Universitat de València, 2005, 259 p. (Fonts històriques valencianes, 16), ISBN: 84-370-5999-2.

⁹*Un formulari i un registre del bisbe de València en Jaume d'Aragó (segle XIV)*, edició a cura de M. Milagros CÁRCEL ORTÍ, València, Publicacions de la Universitat de València, 2005, 439 p. (Fonts històriques valencianes, 17) ISBN: 84-370-6046-X. A part, s'ha publicat la introducció traduïda al castellà.

editat a cura de Ximo Company, Joan Aliaga, Lluïsa Tolosa i Maite Framis, amb la col·laboració de Núria Ramon Marquès¹⁰; ens ofereix un recull de documentació publicada però molt dispersa, unificat, revisat i dotat de registres per tal de donar un instrument vàlid de treball per als especialistes; s'hi ha integrat també documentació inèdita aportada pels curadors de l'obra. S'ha reunit un corpus d'un miler de documents que ha calgut limitar fins a l'any 1400, però que els curadors pensen ampliar en el futur. Els documents sovint són interessants no solament per als historiadors de l'art sinó també per als historiadors en general, ja que n'hi ha que són susceptibles d'ésser aprofitats per a la història política, econòmica o de la cultura i les mentalitats en general. L'equip d'investigadors que ha portat a terme aquest treball està radicada a la Universitat Politècnica de València i ha comptat amb l'ajuda de diversos projectes.

El segon volum de la sèrie *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna*, ens ofereix el *Llibre de l'entrada del rei Martí*¹¹, que és un llibre de les despeses realitzades per la ciutat de València per preparar l'entrada oficial de Martí l'Humà com a rei, es conserva a la Claveria comuna de l'Arxiu municipal de València i va de maig de 1401 a setembre de 2002. Com és prou sabut, era costum a l'Edat Mitjana que la primera entrada que un rei feia a les grans ciutats del seu domini, després de l'adveniment al tron, fos commemorada per cada ciutat amb unes festes populars en les quals la ciutat s'enramava i oferia diversos espectacles: desfilades dels gremis amb representació d'entremesos i jocs, per exemple. Francesc Massip Bonet, a *La monarquia en escena. Teatro, fiesta y espectáculo del poder en los reinos ibéricos: de Jaume El Conquistador al Príncipe Carlos*¹², ho ha comentat i interpretat. A València també ho ha fet Rafael Narbona a la seva obra *Memorias de la ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*¹³ i altres treballs esmentats al llibre que comentem, o a Catalunya Miquel Raufast, que ha publicat alguns articles sobre aquest tema i hi dedica la tesi doctoral, que serà presentada aviat¹⁴. El rei Martí entrà a la ciutat juntament amb la seva esposa, la reina Maria de Luna, i la seva nora, Blanca de Navarra, que acabava de casar-se per procuració amb Martí el Jove, rei de Sicília. L'entrada pel que fa al rei, tenia importància política perquè a la capital de cada regne jurava el fur o les constitucions i els Usatges i els privilegis i rebia la fidelitat dels seus súbdits. L'entrada es feia sota pal·li, molt solemnement. Durant el segle XIV aquestes festes havien estat discretes, però les recepcions a Martí l'Humà foren ja un gran espectacle. L'entrada hagué d'endarrerir-se sobre el calendari previst a causa d'un incident de pesta a València. A la introducció, la cerimònia, que durà tres dies, és descrita tant pel que fa a l'itinerari, com a diferents ornamentacions i espectacles. En la preparació dels ornaments participaren una quarantena de pintors, entre ells alguns de tan importants com Gherardo Starnina, Marçal de Sas,

---

¹⁰*Documents de la pintura valenciana medieval i moderna*, I (1238-1400), edició a cura de Ximo COMPANYY, Joan ALIAGA, Lluïsa TOLOSA i Maite FRAMIS, amb la col·laboració de Núria RAMON MARQUÈS, València, Publicacions de la Universitat de València, 2005, 514 p. (Fonts històriques valencianes, 19). ISBN: 84-370-6161-X.

¹¹*Documents de la pintura valenciana medieval i moderna*. II. *Llibre de l'entrada del rei Martí*, edició a cura de Joan ALIAGA, Lluïsa TOLOSA i Ximo COMPANYY, amb la col·laboració d'Aureli SILVESTRE, València, Publicacions de la Universitat de València, 2007, 431 p. (Fonts històriques valencianes, 28). ISBN: 978-84-370-6713-1

¹²publicat per la Comunidad de Madrid, Consejería de las Artes, 2003.

¹³Ajuntament de València, 2003.

¹⁴Miguel RAUFAST CHICO, Miguel, *La entrada real de Martín el Joven, rey de Sicilia, en Barcelona (1405): solemnidad economía y conflicto*, "Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia", 27-28 (2006), p. 89-119. Miguel RAUFAST CHICO, "Negociar la entrada del rey? La entrada real de Juan II en Barcelona", "Anuario de Estudios Medievales", 36/1 (2006), pp. 295-333. Miguel RAUFAST CHICO, "E vingueren los officis e confraries ab llurs entremeses e balls". Una aproximación al estamento artesanal en la Barcelona bajomedieval, a partir del estudio de las ceremonias de entrada real, "Anuario de Estudios Medievales", 36/2 (2006), pp. 651-686.

Pere Nicolau, Gonçal Peris o Bernat Godall, artesans diversos i també actors, bé que les despeses més importants foren per a compra de materials: fusta per als bastiments, teles per a envelar llocs on s'havien de fer representacions i per fer roques, que eren artefactes mòbils amb rodes, cels, fiblons i paraments diversos i altres materials com aludes, pa d'or, argent i colors; un altre grup important de despeses fou per a enderrocar elements urbans que feien nosa per al recorregut de la desfilada festiva, com taules, bancs i cantonades. També hi figuren els honoraris dels organitzadors de la festa. El llibre és d'un gran interès per als historiadors.

La Col·lecció de Fonts Valencianes ens ofereix encara una altra mena de font municipal, un manual d' un consell municipal, és a dir de l'organisme rector del municipi, en aquest cas del municipi de Gandia: *El manual del Consell de Gandia a la fi del segle XV*, transcrit i analitzat per Vicent Olaso¹⁵, que ens informa que conflictes bèl·lics, descurança i furts han deixat aquesta vila amb només dos volums de manuals del Consell per al període medieval, el primer que comprèn documentació de 1441-1446 i alguns fulls de 1456, que es troba en mal estat de conservació, i el segon, que és objecte d'edició, que abasta els períodes 1484-1489 i 1497-1500. S'hi troben sessions del Consell, comptes, arrendaments d'impostos, aveïnaments i desaveïnaments, correspondència, execucions etc. Hi ha llacunes, salts cronològics, textos incomplets i d'altres d'intercalats, ja que les persones que s'ocuparen del relligat dels volums a la fi del segle XVIII agruparen el que trobaren. La ciutat passava en aquells moments per dificultats demogràfiques i econòmiques. La davallada de la població hi havia deixat només unes 300 cases de cristians i 30 de sarraïns el 1485, és a dir uns 1.500 habitants. Les dificultats econòmiques derivaven del gran endeutament que havia patit la vila, a través de censals, per tal de garantir el proveïment de blat i atendre les exigències econòmiques dels seus senyors. El 1485 la vila fou comprada per Roderic de Borja per donar a la seva família un senyoriu a terres valencianes. Els Borja s'esforçaren a reconvertir el deute municipal i a comprar els petits senyorius que es trobaven al voltant de Gandia i facilitaren així l'entesa amb veïns amb els quals Gandia havia tingut sempre problemes. La introducció es clou amb la descripció del manuscrit. Aquest manual del Consell té l'atractiu de mostrar-nos la gestió municipal en el moment d'un canvi important.

Una altra de les fonts importants per a l'estudi dels municipis és el de les ordinacions municipals, que a Tortosa i al regne de València es coneixen com establiments. Enric Guinot ens proporciona l'edició i estudi dels *Establiments municipals del Maestrat, els Ports de Morella i Lluçena (segles XIV-XVIII)*¹⁶. A la seva introducció, Enric Guinot diu que els establiments són una font documental molt important i significativa perquè ens apropen directament a les qüestions relacionades amb la vida quotidiana i els seus conflictes en el marc de les poblacions respectives, en bona mesura temes i aspectes al voltant del món agrícola i ramader, però també tocant punts sobre l'ordre públic, la convivència social o el mateix govern municipal. Són acords presos pel consell de cada població al llarg dels segles; sovint marquen les penes pecuniàries que comportava cada infracció per part dels veïns. Aquests acords eren reunits en llibres per tal de facilitar-ne la consulta; aquesta mena de reculls foren compilats especialment en els segles XIV i XV i després s'hi afegiren acords posteriors. Un text medieval pogué mantenir la vigència fins al s. XIX quan, en el marc de l'estat liberal, canvià el model polític i jurídic de les entitats

---

¹⁵*El manual del Consell de Gandia a la fi del segle XV*, edició a cura de Vicent OLASO, València, Publicacions de la Universitat de València, 2005, 400 p. (Fonts històriques valencianes, 20). ISBN: 84-370-6159-8.

¹⁶*Establiments municipals del Maestrat, els Ports de Morella i Lluçena (segles XIV-XVIII)*, edició a cura d'Enric GUINOT RODRÍGUEZ, València, Publicacions de la Universitat de València, 2006, 588 p. (Fonts històriques valencianes, 23). ISBN: 84-370-6394-9.

locals i estatals. Molts d'aquests reculls han desaparegut, especialment durant la Guerra Civil, però n'han quedat més que d'altra documentació local, potser també perquè sovint eren bellament presentats, com els de Llucena i Catí, que es troben ara a l'Arxiu del regne de València. Els manuscrits editats són el Llibre d'establiments de Llucena, del s. XV que comprèn el llibre del mostassaf de la mateixa població i cronologia idèntica; el Llibre d'establiments d'Herbers, conservat a la Biblioteca de Catalunya, la primera part del qual, de 1324 havia estat publicat a la "Revista Jurídica de Catalunya", l'any 1927, per Dolors Lasalle. La resta del manuscrit, entre la fi del segle XV i el XIX restava inèdita. El darrer manuscrit és el Llibre del mustassaf de Catí, completament inèdit. També ha inclòs en el recull els textos dels establiments de Catí de 1576, de Morella de 1530 i de Xert de 1689, que havien estat publicats també a la "Revista Jurídica de Catalunya" i desaparegueren durant la guerra; aquests no han pogut ésser revisats més que superficialment. Completen el volum els establiments de Benicarló, que havien estat publicats el 1978 per Vicent Garcia Edo, però eren poc accessibles; són del 1409-1412 i es conserven a l'Arxiu del Regne de València; un fragment dels establiments d'Albocàsser, de la fi del segle XV, també d'aquest arxiu, inèdit; els establiments de 1370-1374 de Castellfort, amb un fragment dels establiments de Morella i les seves aldees, de la mateixa època, que es conserven a la Biblioteca de Catalunya i completen l'edició d'establiments de Morella feta per J. Sánchez Adell l'any 1954 a partir d'un manuscrit de Catí. E. Guinot analitza seguidament el procés de redacció dels establiments, lliure en el cas de llocs reials, necessitat normalment de l'aprovació del senyor o del seu representant als llocs de senyoriu: tant Catí com Castellfort pertanyien al terme de Morella, vila reial; Llucena era de senyoriu, pertanyia a la tinença d'Alcalatén, Benicarló i Xert pertanyien al Maestrat de Montesa. Seguidament comenta el contingut dels establiments municipals amb especial incidència sobre l'activitat ramadera, els danys que els ramats provocaven en els conreus, les normes d'explotació de boscos i deveses, protecció de les collites i actuacions contra els furtus en els camps o regulació de les aigües; també hi ha lloc per a l'ordenació de les activitats comercials i artesanals i la regulació de l'ordre públic. La introducció es clou amb l'estudi dels manuscrits editats i la indicació de les normes de transcripció. El llibre compta, amb tots aquests volums, amb índex de noms. Un llibre sens dubte útil i interessant.

Si amb els volums precedents i altres que segueixen ens hem mogut dins del camp de les fonts municipals, amb el *Liber patrimonii Regii Valentiae*, editat per Carlos López Rodríguez, director de l'arxiu de la Corona d'Aragó, passem al de les fonts reials¹⁷. Tots els investigadors que han treballat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, a l'antic emplaçament del Palau del Lloctinent, recorden els grossos volums coneguts vulgarment com *Mulasses*, que es trobaven a la sala d'estudi (ara els originals ja no hi són per evitar-ne el deteriorament); eren els llibres del Patrimoni reial tant d'Aragó, com de Catalunya com de València, que sovint consultàvem per a treballs que necessitaven dades sobre localitats. El present volum pertany a aquest grup de *mulasses*, el de València; el d'Aragó fou publicat, en traducció castellana, ja fa uns anys per A. Sinués Ruiz (i cercà l'equivalència de les antigues signatures arxivístiques), mentre que els set de Catalunya segurament requeriran una mica més de temps per ésser publicats, atès el seu volum imponent. Aquests manuscrits foren redactats en el segle XVI per tal de controlar els drets del patrimoni reial a les diferents localitats de cada estat i conèixer les vicissituds que havien passat. Contenen, com diu Carlos Rodríguez, milers de referències a documents conservats a l'ACA (a les seccions de la cancelleria reial, Batllia General i Mestre Racional). La seva utilitat és gran per l'enorme quantitat de documents citats, per

---

¹⁷*Liber patrimonii Regii Valentiae*, edició a cura de Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, València, Publicacions de la Universitat de València, 2006, 637 p. (Fonts Històriques Valencianes, 24). ISBN: 84-370-6431-7.

l'extraordinari interès de molts d'ells, pel caràcter sistemàtic de la seva exposició, per la qualitat dels registres i l'exactitud de les citacions. Els seus precedents medievals, que eren diferents en la presentació de les dades, anomenats Memorials, foren compilats per tal de tenir la informació necessària per a procedir a la redempció del patrimoni reial alienat. Vaig utilitzar amb profit tant aquests memorials com les *Mulasses* en el meu treball sobre la redempció del Patrimoni reial fa molts anys, i potser millor les *Mulasses*, més sistemàtiques, i fàcils d'usar gràcies a la seva ordenació alfabètica per noms de localitats¹⁸. El *Liber Patrimonii Regii* fou iniciat el 1582, com a conseqüència de la fallida de la Hisenda reial el 1575 i la necessitat d'organitzar tot el patrimoni i rendes de la Corona de manera que produïssin més fruits; calia comprovar també si els que detentaven béns patrimonials del rei els tenien legalment o els havien usurpat. La tasca fou realitzada en poc temps perquè conclougué el 1590, justament amb el llibre de València. Sembla que utilitzaren com a base de treball els memorials anteriors i que feren comprovacions si els semblà oportú i hi afegiren informació del mestre racional i, en algun cas, de la batllia, que no podia ésser gaire útil en aquest cas ja que era la Batllia General de Catalunya. El curador de l'edició estudia a la introducció el context històric en que fou empresa aquesta gran obra d'informació documental i com es desenvolupà el procés, basant-se en la documentació de l'Arxiu, especialment els registres de cancelleria contemporanis dels fets. Seguidament descriu el *Liber Patrimonii Regii Valentiae*: la informació fou ordenada alfabèticament, bé que no d'una manera estricta dins de cada lletra; hi ha remissions d'un lloc a l'altre per no repetir les informacions que afecten més d'una localitat; a l'exemplar conservat a l'Arxiu hi foren fetes esmenes i afegits. El curador de l'edició ha presentat en apèndix els registres esmentats amb la signatura actual; també ha localitzat part dels registres de tresoreria esmentats, molts en mal estat actualment. C. López afirma que el volum publicat conté 3.036 referències en total, 489 referències a pergamins de la cancelleria i a cinc butlles papals, 1.389 referències a registres de cancelleria, 93 referències a llibres de les tresoreries reials, conservats al fons del mestre racional i sis documents de la secció de la Batllia de Catalunya; també hi ha algunes poques referències a altres seccions de l'Arxiu. Ha pogut localitzar 1.751 referències documentals amb la seva signatura actual i 111 no les ha pogudes localitzar. C. López remarca que el *Liber* no és solament un índex de documents, "és també una exposició sistemàtica, diacrònica i sincrònica, de l'estat del Reial Patrimoni, i del seu procés constant de desintegració i recuperació". Els documents abasten des de la conquesta del regne de València per Jaume I i s'interrompen generalment a l'època del Magnànim; és una font fonamentalment medieval. L'editor ha fet la transcripció del manuscrit i ha respectat l'ordre alfabètic antic, imperfecte, com ja hem dit, i els noms amb la grafia original. En apèndix hi ha l'actual. Ha respectat les dates antigues que, doncs, cal reconvertir de la manera habitual. El llibre compta amb un índex que permet de trobar fàcilment la informació. Ens felicitem de poder disposar d'una obra tan útil i esperem que el director de l'Arxiu s'animi a fer el mateix per als set volums de Catalunya.

Tornem al camp d'estudi de les fonts municipals, per mencionar només que la col·lecció de "Fonts històriques Valencianes" acull també un altre volum, que s'allunya del nostre àmbit cronològic, malgrat que el toca tangencialment, l'*Índex general de Consells i actes de l'arxiu municipal de Xàtiva (1500-1550)*, edició a cura de Vicent Terol

---

¹⁸Maria Teresa FERRER I MALLOL, *El patrimoni reial i la recuperació dels senyorijs jurisdiccionals en els Estats catalano-aragonesos a la fi del segle XIV*, "Anuario de Estudios Medievales", 7 (1970-1971), pp. 351-491, concretament p. 370-375. <http://hdl.handle.net/10261/24686>.

Reig¹⁹. És un instrument de descripció de la sèrie de manuals del Consell de l'antic arxiu de Xàtiva. Era una eina necessària per a l'escrivà dels jurats per processar la informació que havia quedat enregistrada en els cinquanta volums que contenien les actes de deliberacions del Consell de la ciutat durant la primera meitat del segle XVI.

El volum 26 de la col·lecció "Fonts històriques valencianes" ens presenta peces documentals procedents de fons molt diversos: pergamins de la catedral, documentació d'ordes militars a l'Archivo Histórico Nacional, arxiu del regne de València, batllia, protocols etc. útils per al coneixement de *Les aljames mudèjars valencianes en el segle XV*, documents reunits i editats per Manuel Febrer Romaguera²⁰. Segons ens informa l'editor, el recull procedeix, bé que ha estat ampliat, de l'apèndix de la seva tesi doctoral, de la qual també procedia el seu llibre sobre les cartes de població de les moreries valencianes que ja vàrem ressenyar²¹. En el llibre que comentem hi figuren 124 documents que van del 1366 al 1528 de la tipologia següent segons l'editor: privilegis reials, cartes de repoblació o de confirmació de poblament de moreries, establiments generals de moreries, concòrdies referents al règim econòmic i administratiu de les aljames, arrendaments generals de drets senyorial o reials de les aljames, comptes d'administració senyorial o reial referents a les aljames i documentació diversa relacionada amb el règim jurídicoeconòmic de les aljames sarraïnes. L'editor ens ofereix, primerament, la regesta dels documents que publica, que permet de fer una ullada ràpida i, seguidament, els documents complets i l'índex de noms. Els documents aportats són sens dubte interessants i de fons arxivístics diversos. Alguns documents ja havien estat editats precedentment pel mateix autor però en publicacions no sempre accessibles. Ens felicitem, doncs, d'aquesta nova aportació al coneixement de la minoria islàmica valenciana i que la col·lecció que ens ocupa s'obri també a aquesta documentació.

El volum 30 de la col·lecció correspon al *Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València. I (1296-1345)*, editat a cura d'Antoni Furió i Ferran Garcia-Oliver²². No és el primer volum dedicat als establiments dins de la col·lecció però aquest és diferent perquè es tracta d'una gran ciutat. Els editors ens ofereixen una introducció llarga en la qual ens parlen de la ciutat, "la creació més brillant de l'Edat Mitjana"; "des de l'endemà de l'any mil, la ciutat es posà ja a comandar la nau d'un nou sistema econòmic i social, que els historiadors han convingut a denominar 'feudal', primer tímidament i després amb convicció, fins i tot amb arrogància i agressivitat envers la noblesa i la bigarrada massa pavellosa". "Les ciutats han de garantir la pau social i la seguretat dels seus habitants, han d'atendre els més necessitats, han d'arbitrar assenyades pautes d'urbanisme o han de vigilar de prop el funcionament de les transaccions perquè siguen presidides per l'honradesa i l'absència de competència deslleial". Per tal de poder complir aquests objectius, les ciutats havien de gaudir d'una certa autonomia i capacitat normativa i certament la tingueren. En són testimoni les actes de diverses ciutats. Sovint, aquestes ordenacions o establiments foren copiats en llibres especialitzats per tal de facilitar la

---

¹⁹ *Índex general de Consells i actes de l'arxiu municipal de Xàtiva (1500-1550)*, edició a cura de Vicent TÈROL REIG, València, Publicacions de la Universitat de València, 2006, 398 p. (Fonts Històriques Valencianes, 25). ISBN: 978-84-370-6392-8.

²⁰ *Les aljames mudèjars valencianes en el segle XV*, edició i índex a cura de Manuel V. FEBRER ROMAGUERA, València, Publicacions de la Universitat de València, 2006, 395 p. (Fonts històriques valencianes, 26). ISBN: 978-84-370-6430-7.

²¹ Manuel Vicente FEBRER ROMAGUERA, *Cartas pueblas de las morerías valencianas y documentación complementaria. I: 1234-1372*, Saragossa, Anubar ediciones, 1991, 471 p. Resenyada a "Anuario de Estudios Medievales", 27/2 (1997), p. 1244-1246.

²² *Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València. I (1296-1345)*, edició a cura d'Antoni FURIÓ i Ferran GARCIA-OLIVER, València, Publicacions de la Universitat de València, 2007, 501 p. (Fonts Històriques valencianes, 30). ISBN: 978-84-370 .

consulta de la normativa. Els editors analitzen el poder de legislar de les ciutats, comparant els casos d'Itàlia, Provença i Llenguadoc, on aquest poder fou considerablement retallat, i Catalunya i més tard València. Pel que fa a València, certament tingué autoritat per estatuir almenys, amb seguretat, des de 1283 i així, doncs, el consell de la ciutat s'ocupà de publicar ordinacions sobre la fiscalitat, l'urbanisme, els costums, el mercat i tots els productes que s'hi venien, la protecció de l'horta i del camp. Els editors analitzen seguidament l'edició i estudi de les ordinacions locals a Europa, principalment a Itàlia, on es treballa més aquest tema i a Catalunya i al País Valencià; Finalment comenten l'edició i indiquen que el llibre d'establiments no existeix com a tal llibre sinó que els establiments són trets dels manuals del Consell, que a vegades és anomenat llibre d'establiments perquè en els primers temps gairebé tot el contingut ho eren. De tota manera, alguns documents semblen indicar que havia existit un llibre dels establiments específic, bé que altres ho desmenteixen; els editors conclouen que no hi havia un llibre específic sinó el mateix manual del Consell. Les ordinacions o establiments publicats són 565. Se suposa que hauran d'ésser publicats uns quants volums més, ja que el primer volum només arriba a mitjan segle XIV. És una documentació que projecta molta llum sobre la vida urbana medieval.

No puc continuar la ressenya dels volums de la col·lecció dels anys 2008-2010 perquè ja m'he allargat molt i tampoc no els hem rebut tots encara. Continuarem en els propers números de l'Anuari, però cal felicitar ja l'editorial "Publicacions de la Universitat de València", els directors de la col·lecció i els curadors de cada volum per l'esplèndida feina que han fet.

MARIA TERESA FERRER I MALLOL
Institut d'Estudis Catalans